

Mövzu 5. Bazar iqtisadiyyatı və onun əsas cəhətləri.

P l a n

- 1. Bazarın meydana gəlməsinin obyektiv şərtləri.**
- 2. Bazarın mahiyyəti, quruluşu və vəzifələri.**
- 3. Bazar sisteminin əsas cəhətləri, üstünlükləri və çatışmazlıqları.**
- 4. Bazar iqtisadi sistemi daxilində milli təsərrüfatın təşkilinin Azərbaycan modeli.**
- 5. Bazarın tənzimlənməsi metodları.**

Bazarın meydana gəlməsinin obyektiv şərtləri

Ümumi iqtisadi formaların tarixən birincisi natural təsərrüfatdır. Bu təsərrüfatda hazırlanan məhsullar istehsalçının şəxsi tələbatının, təsərrüfatdaxili ehtiyacların ödənilməsi üçün istifadə olunur. Burada istehlak əksəriyyət hallarda istehsala uyğun gəlir ki, bu da onların əlaqələndirilməsi problemini sadələşdirir. İstehsalın natural forması əməyin məhdud mənada ictimai xarakter daşmasının nəticəsi kimi meydana gəlmişdir. Təsərrüfatçılığın bu forması cəmiyyətin iqtisadi tarixinin «istehsal» mərhələsini təşkil edir və minilliklər ərzində davam etsə də, zaman keçdikcə tədriclə sıxışdırılmış və öz yerini əmtəə təsərrüfatına vermişdir.

Əmək bölgüsü və əməyin ixtisaslaşması məhdud miqdarda ehtiyatların hər birinin spesifik xüsusiyyətlərindən daha səmərəli istifadə etmək məqsədilə, ayrı-ayrı fəaliyyət sahələrində konkret iş növlərinin yerinə yetirilməsi üçün nisbi əlahiddələşmə deməkdir. Hansı miqyasda həyata keçirilməsindən asılı olmayaraq əmək bölgüsü əmək məhsuldarlığının yüksəlməsinə səbəb olur. Müxtəlif ixtisas və peşə-lərin bir-birindən ayrılması da məhz bu üstünlüklərlə əlaqədardır. . Əmək bölgüsü şəraitində hər bir adamın tələbatının çox cüzi bir hissəsi onun özünün istehsal etdiyi məhsullar hesabına ödənilə

bilər. Hər bir adam öz tələbatının çox böyük hissəsini özünün istehsal etdiyi məhsulları başqa adamların əmək məhsulları ilə mübadilə etməklə ödəyir. Bütün bunlar belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, əmək bölgüsünün meydana gəlməsi və onun getdikcə dərinləşməsi bazarın meydana gəlməsinin obyektiv şərtlərindən biridir.

Tarixdə bir neçə iri əmək bölgüsü olmuşdur. Bunlardan birincisi, heyvandarlığın əkinçilikdən ayrılması, ikincisi, sənətkarlığın müstəqil sahəyə çevrilməsi, üçüncüsü tacirlərin meydana gəlməsidir. Sonralar, sahələr «parçalanmış», ixtisaslaşdırma daha da dərinləşmişdir ki, bu da mübadilənin genişləndirilməsini zəruri etmişdir.

Əmək bölgüsünün meydana gəlməsinin nəticəsidir ki, qədim maldarların əkinçilik məhsullarına, əkinçilərin isə maldarlıq məhsullarına ehtiyacı olmuşdur. Digər tərəfdən, cəmiyyət inkişaf etdikcə əmək bölgüsü dərinləşir, bunun nəticəsində isə mübadilənin dairəsi genişlənirdi. Mübadilə əvvəlcə icmaların daxilində baş verdiyi halda, sonralar icmalararası əlaqələr meydana gəlmiş və o, ilk öncə primitiv xarakter daşımışdır.

Mübadilənin inkişafı pulun meydana gəlməsinə səbəb olmuş və bu da öz növbəsində hər hansı bir məhsulu satmaq məqsədilə onun istehsalının genişləndirilməsini stimullaşdırmışdır. Əmtəə istehsalı yalnız bu zaman, yəni istehsalçının məhsulu özünün şəxsi tələbatının ödənilməsi üçün deyil, başqalarının tələbatının ödənilməsi üçün, bazar üçün istehsal etdiyi zaman meydana gələ bilərdi.

Beləliklə, yuxarıda nəzərdən keçirilənləri ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, natural təsərrüfat strukturlarının artması ictimai əmək bölgüsünün meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. İctimai əmək bölgüsü isə ikili məzmunu malikdir. O bir tərəfdən istehsalçıları bir-birindən ayırır, digər tərəfdən isə onları bir-birindən asılı vəziyyətə salmaqla, birləşdirir. Bunların nəticəsində isə istehsal «ayrılır», əvvəlcə «bölgü», sonra isə «yenidən bölgü» onların arasına «girir» və bununla da cəmiyyətin iqtisadi tarixinin «iqtisadiyyat» mərhələsi formalaşmış olur. «İstehsal» mərhələsindən fərqli olaraq «iqtisadiyyat» mərhələsində istehsalçılar arasındakı qarşılıqlı əlaqələr həm istehsal, həm də istehsaldankənar sahələri əhatə etmişdir. Bu isə əmək məhsullarının «əmtəəyə», mübadilənin özünün «bazara» çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu, hələ bazar iqtisadiyyatı demək deyildi. Bəşəriyyət bazar iqtisadiyyatının formalaşmasına doğru uzun bir yol keçməli idi. Ona görə ki, cəmiyyətin

iqtisadi tarixinin ikinci mərhələsində bazar hələ də istehsalatı təbə idi və qiymətləri alıcıya satıcı diktə etdiyinə görə o, «satıcı bazarı» olaraq qalırdı.

Bütün bunlara əsasən demək olar ki, bazar iqtisadiyyatına keçid bəşəriyyətin iqtisadi tarixində keyfiyyətə yeni-üçüncü mərhələdir. Bu mərhələdə istehsalçı öz üstünlüyünü itirmiş, istehlakçı ilə qarşılıqlı dialoqa girmiş və nəticədə «bazar iqtisadiyyatı» formalaşmışdır. Hazırda inkişaf etmiş ölkələrdə bazar münasibətləri ən yüksək səviyyəyə çatmışdır. Bu deyilənlərdən aydın olur ki, cəmiyyətin iqtisadi tarixi hələlik «istehsal», «iqtisadiyyat» və «bazar iqtisadiyyatı» mərhələlərini əhatə edir.

Bazarın meydana gəlməsinin ikinci şərti istehsalçıların iqtisadi cəhətdən əlahiddələşməsidir. Əmtəə mübadiləsi hökmən ekvivalentliyə əməl olunmasını nəzərdə tutur. Hər bir istehsalçı öz əmtəəsinə ekvivalent olan başqa bir əmtəə əldə etməyə çalışır. Bu isə iqtisadi mənafehlərin əlahiddələşməsi əsasında mümkündür. Bu əlahiddələşmə tarixən xüsusi mülkiyyətin bazasında meydana çıxmışdır. Sonralar isə o, hər hansı bir yerli mənafe dairəsi ilə məhdudlaşmaqla, həm də kollektiv mülkiyyətə (kooperativlər, səhmdar cəmiyyətləri, dövlət müəssisələri, dövlətin iştirakilə qarışıq müəssisələr və i. a.) əsaslanmağa başlamışdır.

Ölkələrin çoxunda icma iqtisadi münasibətlərinin təkamülü və klassik bazar sisteminin meydana gəlməsi torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət əraziləri ilə əlaqədardır. Beləliklə, əmək bölgüsü və istehsalçıların iqtisadi cəhətdən əlahiddələşməsi – əmtəə istehsalının və deməli, bazar münasibətlərinin meydana gəlməsinin obyektiv şərtləridir.

2. Bazarın mahiyyəti, quruluşu və vəzifələri.

Iqtisadi mənada bazar, əmtəə istehsalının zəruri tərkib hissəsi, əmtəələrin satın alınması ($P - \Theta$) və satılması ($\Theta - P$) ilə əlaqədar olan sövdələşmələrin toplusudur. Başqa sözlə, bazar əmtəə istehsalına xas olan bütün qanun və kateqoriyalarla (rəqabət, tələb, təklif, konyuktura və i. a.) səciyyələnən, onları özündə birləşdirən iqtisadi anlayışdır. Deməli, bazarın yalnız məhsulların və xidmətlərin istehlakçılara çatdırılması ilə «məşğul olan struktur» kimi səciyyə-ləndirilməsi onun mənasının məhdudlaşdırılması deməkdir. Bazar, həm də təkrar istehsal prosesinin fasiləsizliyinin və istehsalçılarla

istehlakçılar arasında etibarlı əlaqə yaradılmasının təmin olunmasında tənzimləyici rol oynayır. Bazarda baş verən əmtəə və pul tədavülünün iqtisadi mənası da məhz bundan ibarətdir.

Beləliklə, bazarı aşağıdakı variantlarda göstərildiyi mənalarda səciyyələndirmək olar. **BAZAR:**

1) Əmtəə istehsalı və tədavülü qanunları əsasında təşkil olunan mübadilə – əmtəə mübadiləsi – münasibətlərinin toplusudur;

2) Alıcı-larla satıcılar arasında qarşılıqlı fəaliyyət mexanizmi, tələblə təklif arasında nisbətin meydana çıxdığı «yerdır»;

3) Ölkə daxilində və ölkələr arasında istehsalçılarla istehlakçıları bir-birinə bağlayan mübadilə dairəsidir ;

4) Əmtəələrin satın alınması ($P - \Theta$) və satılması ($\Theta - P$) ilə əlaqədar olan sövdələşmələrin toplusudur.

Bazar ilk dəfə xırda əmtəə istehsalı şəraitində gündəlik tələbat məhsullarının reallaşdırıldığı sadə formada meydana gəlmişdir. İqtisadi inkişafın sonrakı mərhələlərində əmtəə tədavülü dairəsi görünməmiş dərəcədə genişlənmiş və bunun nəticəsində istehlak malları və investisiya əmtəələrinin, iş qüvvəsinin, qiymətli kağızların və xarici valyutaların, elmi-texniki tədqiqatların alınıb-satılması ilə məşğul olan bazarlar sistemi meydana gəlmiş və inkişaf etmişdir. **Bütün bunlara əsasən bazarın quruluşunun aşağıdakı kimi olduğunu demək olar:**

- **İşçi qüvvəsi bazarı;**
- **Maliyyə bazarı (ssuda – borc kapitalları bazarı);**
- **Investisiya əmtəələri bazarı;**
- **Istehlakçılar bazarı;**
- **Xidmətlər bazarı;**
- **Texnologiya bazarı;**
- **İntellektual mülkiyyət ünsünləri bazarı.**

Ərazi həddləri – coğrafi mövqeyinə və baş verən iqtisadi hadisələrin miqyasına görə bazarlar yerli (bölgə, şəhər, kənd), daxili (milli), xarici (beynəlxalq) bazarlara, bir qədər də konkretləşdirsək, ayrı-ayrı əmtəə qrupları (istehlak malları, istehsal təyinatlı

əmtəələr və ya hazır məmulatlar), yaxud da əmtəə növləri (parça, ayaqqabı, metal, dəzgah və i. a.), sahələr (avtomobil, neft, pambıq, üzüm və i. a.), ölkələrarası və s. olduğunu demək olar. Bazarları, həmçinin bazar münasibətlərinin inkişaf səviyyəsinə və iqtisadi təyinatlarına görə də fərqləndirmək mümkündür.

Bazarın bu növləri bir sistem daxilində öz aralarında qarşılıqlı əlaqədədirlər və birbirlərinə təsir göstərilir. Onların hər hansı birində baş verən pozuntular və ləngimələr həmin zəncirvari prosesdə başqalarına da təsir edir.

Cəmiyyətdə formalaşan bazar münasibətləri təsərrüfat həyatının bütün sahələrinə təsir edir və:

- **Informasiyavermə;**
- **Vasitəçiliketmə;**
- **Qiymətəmələgətirmə;**
- **Tənzimləmə ;**
- **Sağlamlaşdırma vəzifələrini yerinə yetirir.**

Bazar, istehsalın iştirakçılarına qiymətlərin, kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin dəyişməsi, bazara gətirilən əmtəə və xidmətlərin miqdarı, çeşidi və keyfiyyəti haqqında obyektiv informasiya verir.

Kortəbii surətdə meydana çıxan əməliyyatlar, bazarı, külli miqdarda informasiyaları toplayıb «işləyən», onun əhatə dairəsi haqqında ümumi məlumat verən nəhəng kompüterə çevirir. Bu, hər bir müəssisəyə, özünün xüsusi istehsalını bazarda daim dəyişən şəraitlə müqayisə etməyə imkan verir.

Bazarın ən mühüm vəzifələrindən biri də onun tənzimləyici funksiyasıdır. Bu, bazarın, iqtisadiyyatın bütün sahələrinə, birinci növbədə istehsala təsir göstərməsi ilə əlaqədardır. Bazar P. Samuelson tərəfindən müəyyən edilmiş: «**Nə istehsal etməli?**», «**Kimin üçün istehsal etməli?**», «**Necə istehsal etməli?**» suallarına cavab verir. Həm də, bazarı rəqabətsiz təsəvvür etmək mümkün deyildir. Belə ki, sahədaxili rəqabət məhsul vahidinə çəkilən xərclərin aşağı salınması, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, texniki tərəqqinin sürətləndirilməsi, məhsulların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün stimulyaradırsa, sahələrarası rəqabət kapitalın bir sahədən digərinə axması yolu ilə

iqtisadiyyatın optimal quruluşunu formalaşdırır, perspektivli sahələrin inkişafına şərait yaradır.

Bazarın tənzimlənməsində tələblə təklif arasındakı nisbət mühüm rol oynayır. Qiymətlərin artması istehsalın genişləndirilməsinə, aşağı düşməsi isə ixtisar olunmasına işarədir.

Müasir dövrdə iqtisadiyyat təkcə «gözəgörünməz əl»in köməyiylə deyil, həm də dövlət tərəfindən müxtəlif iqtisadi «vasitələrdən» istifadə olunmaqla idarə edilir. Lakin buna baxmayaraq bazarın tənzimləyici, iqtisadiyyatda tarazlayıcı rolu yenə də qalmaqdadır.

Bazar mexanizmi xeyriyyəçilik sistemi deyildir. O, sosial bərabərsizliyə, təbəqələşməyə şərait yaradır. Bazar, rəqabətin köməyiylə ictimai istehsalı iqtisadi cəhətdən qeyri-sabit, həyatda özünü doğrultmayan təsərrüfat vahidlərindən təmizləyir, daha çox səmərə verən, təşəbbüskar, bacarıqlı, zirək təsərrüfat vahidlərinə isə «yaşıl işıq» yandırır. Bunun nəticəsində iqtisadi vahidlər üzrə ümumilikdə orta sabitlik səviyyəsi nəinki saxlanılır, hətta yüksəlir.

P. Samuelsonun tədqiqatlarına görə ABŞ-da bütün pərakəndə satış mağazalarının 1/3 hissəsindən yarısına qədəri açıldıqdan sonrakı üç il ərzində öz fəaliyyətini dayandırır. Kiçik biznesin orta ömür müddəti 6 ildən yuxarı həddi aşmır, hətta bəzi hallarda iri firmalar da rəqabət mübarizəsində məğlub olurlar. Aydın məsələdir ki, istehsalın və kapitalın ictimailəşdirilməsinin gücləndiyi bir şəraitdə inhisarlaşdırma bazarın sağlamlaşdırma vəzifəsinin dəyişməsinə səbəb olur.

Beləliklə, bazar çox mürəkkəb vəzifələri yerinə yetirir. Və bazar münasibətlərinə geniş meydan verilməsinin nəticəsidir ki, inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatı dinamik inkişaf edir, istehlakçı bazarları fasiləsiz olaraq əmtəələrlə doldurulur, mövcud ehtiyatlardan demək olar ki, səmərəli istifadə edilir.

Bazar sisteminin əsas cəhətləri, üstünlükləri və çatışmazlıqları.

Qərbin tanınmış iqtisadçıları R. Lipsin, P. Steynerin və D. Pervisin fikrincə XX əsrin 30-cu illərində əmək və maddi vəsaitlərdən səmərəli istifadə edilməsi, 40-cı illərdə vəsaitin iqtisadiyyatın mülki və hərbi bölmələri arasında ən əlverişli nisbətdə

bölüşdürülməsi, 50-ci illərdə inflyasiyanın artmasının, 60-cı illərdə iqtisadi yüksəlişin zəifləməsinin, 70-ci illərdə istehsalın aşağı düşməsi meylinin qarşısının alınması, 80-ci illərdə dövlət büdcəsi kəsirinin aradan qaldırılması, 90-cı illərdə dövlət borclarının azaldılması ilə əlaqədar problemlərin həll edilməsində bazar münasibətləri çox böyük rol oynamışdır.

Odur ki, normal bazar sistemi yaratmaq üçün bu yeni iqtisadi sistemin əsas cəhətlərini, üstünlükləri və çatışmazlıqlarını nəzərdən keçirmək lazımdır. **Yeni iqtisadi** sistemin əsas cəhətləri isə aşağıdakılardır:

- *Mülkiyyətin çox böyük hissəsinin dövlətin tabeliyindən çıxarılması və onun müxtəlif formalarından istifadə olunmaqla, onların arasında optimal nisbətin yaradılması;*
- *Inzibati-amirlik idarəetmə metodlarından imtina edilməsi və idarəetmənin demokratikləşdirilməsi;*
- *Xarici iqtisadi əlaqələrdə bərabərhüquqlu əməkdaşlığın həyata keçirilməsi;*
- *Istehsalın bütün subyektlərinin bərabərhüquqlu olması;*
- *Dövlətin, tənzimlənən bazar iqtisadiyyatına keçilməsi və onun səmərəli fəaliyyət göstərməsini təmin edə bilən, keyfiyyətə yeni rolunun formalaşması;*
- *Vətəndaşların sosial təminatı və sosial müdafiəsinə dair dəqiq sistem yaradılmaqla, işçilərin sərbəst surətdə maddə ilə tutulması və işdən azad edilməsi əsasında işçi qüvvəsi bazarının formalaşması;*
- *Sərbəst və tənzimlənən qiymətlərdən istifadə edilməsi;*
- *Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının stimullaşdırılmasında mühüm rol oynayan mütərəqqi vergi sisteminin yaradılması;*
- *Müxtəlif səviyyələrdə büdcənin formalaşması və istifadə olunmasında yeni prinsiplərin tətbiq edilməsi;*
- *Bank sisteminin təkmilləşdirilməsi əsasında tənzimlənən pul tədavülü və kredit siyasəti yeridilməsi;*
- *Əhalinin gəlirlərinin müntəzəm olaraq indeksləşdirilməsi və s.*

Lakin inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bazar iqtisadiyyatı ideal deyildir. Bütün iqtisadi proseslər kimi onun da müəyyən üstünlükləri və çatışmazlıqları vardır. **Bazar sisteminin üstünlüklərinə aşağıdakılar aiddir.**

BAZAR:

✚ **Ehtiyatları, cəmiyyətə daha çox lazım olan əmtəələrin istehsalına yönəltdiyi üçün onların səmərəli bölüşdürülməsinə təsir edir:**

✚ **Mövcud olan məhdud miqdarda ehtiyatlardan daha çox məhsul istehsal etməklə maksimum iqtisadi səmərə əldə edilməsinə imkan verir. Çünki məhsul istehsalında ehtiyatların kombinə olunmasının səmərəli üsullarından istifadə edilməsi, yeni, faydalı istehsal texnologiyasının işlənib hazırlanması və istehsalata tətbiqinə şərait yaradır;**

✚ **Informasiyaların məhdudluğu şəraitində belə, özünün səmərəli fəaliyyət göstərməsini təmin edir. Bu zaman qiymətlər və istehsal xərcləri haqqında məlumatların olması kifayətdir.**

✚ **Çeviklik, dəyişən şəraitə uyğunlaşma qabiliyyəti formalaşdırır. Məsələn, keçən əsrin 70-ci illərində enerji daşıyıcılarının qiymətləri artdıqda, bazar, ona qarşı alternativ enerji mənbələrinin axtarılıb tapılması, ehtiyatlara qənaətedici texnologiyanın tətbiqi və enerji resurslarına qənaət rejiminin həyata keçirilməsinə səbəb olmuşdur;**

✚ **Elmi-texniki tədqiqatların nəticələrindən optimal istifadə olunmasına şərait yaradır. Belə ki, əmtəə istehsalçıları daha çox mənfəət əldə etmək məqsədilə yeni əmtəələr yaradır, ən yeni texnologiyalardan istifadə edir, bu isə rəqiblər qarşısında müvəqqəti üstünlük əldə etməyə imkan verir;**

✚ **Çoxsaylı müxtəlif tələbatları ödəmək qabiliyyəti, əmtəə və xidmətlərin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, qeyri-tarazlıq hallarının daha tez təshih edilməsi üçün şərait yaradır.**

Göründüyü kimi, bazar sistemi müəyyən üstünlüklərə malik olması ilə səciyyələnir, qıtlığın aradan qaldırılması, istehlak malları bazarının normallaşdırılması, son nəticədə istehlakçıların tələbatlarının daha yaxşı ödənilməsinə səbəb olur. Lakin bunlarla yanaşı, bazarın çatışmazlıqları da vardır. Belə ki, **BAZAR:**

- ❖ *Təkrar istehsalı mümkün olmayan ehtiyatların saxlanılmasını təmin edə bilmir;*
- ❖ *Ətraf mühitin qorunmasının iqtisadi mexanizminə malik deyildir. Odur ki, sahibkarları ekoloji baxımdan müxtəlif növ «təmiz» istehsalatların yaradılmasına vəsait qoymağa yalnız qanunvericilik aktları məcbur edir;*
- ❖ *Bütün insanlara məxsus olan – məsələn, okeanların balıq sərvəti ehtiyatlardan istifadə olunmasını tənzimləmək iqtidarında deyildir;*
- ❖ *Qəbul edilən qərarların mümkün olan mənfi nəticələrini nəzərə ala bilmir. Məsələn, 1948-ci ildə İsveç kimyaçısı P. Müller kənd təsərrüfatı bitkilərinin zərərvericilərinə qarşı mübarizə vasitəsi kimi DDT pesdisidinin kəşfinə görə Nobel mükafatı almış, lakin 1960-cı ildə onun tərkibində canlı orqanizmin konstrukturlarına təsir göstərən güclü zəhər olduğu aşkar edilmişdir;*
- ❖ *İnsanların əmək və gəlir əldə etmək hüquqlarına təminat vermir. Bu, özünü onda göstərir ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində işsizliyin «texnoloji», «struktur», «regional», «gizli» formaları meydana çıxır. Çünki bazar münasibətləri şəraitində tam məşğulluq haqqında fikirləşmək nəzəri cəhətdən mənasız, əməli cəhətdən isə qeyri mümkündür. Ona görə də hər bir fərd özünün maddi vəziyyətini dəyişdirmək üçün qərarlar qəbul etməlidir. P. Samuelsonun fikrincə bazar sistemi qeyri bərabərliyi təkrar istehsal edir.*
- ❖ *Fundamental elmi tədqiqatların aparılmasını təmin etmir;*
- ❖ *Sosial baxımdan bazar, cəmiyyət üçün zəruri olan əmtəələrin istehsalına deyil, daha çox imkanı, pulu olanların tələbatının ödənilməsinə istiqamətləndirilmişdir.*

Bunlarla yanaşı, bazar mexanizminə daxil edilməsi mümkün olmayan bir sıra sosial-iqtisadi problemlər də vardır. Bunlardan biri ondan ibarətdir ki, bazar münasibətlərinin subyektı olan bəzi müəssisələrin fəaliyyəti cəmiyyətin digər üzvlərinin rifahına təsir göstərə bilər. Bunlara istehsal fəaliyyəti nəticəsində ətraf mühitin çirklənməsini, təsərrüfat dövryyəsinə daha çox təbii resurslar cəlb edildiyinə görə onların ehtiyatının tükənməsini, istehsalda meydana çıxan regional və struktur uyğunsuzluqları misal göstərmək olar. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bazar mexanizmi bu mənfi halları

«bitərəfləşdirmək» iqtidarında deyildir. Ona görə ki, bazar mexanizmi iqtisadiyyatı daim artan tədiyə qabiliyyətli tələbə doğru istiqamətləndirir. Deməli, dövlət, bu problemlərin həll edilməsini öz üzərinə götürməli, meydana çıxan mənfi halları texnologiyaların tətbiqini, əhəlinin sağlamlığı üçün təhlükəli olan əmtəə və xidmətlərin istehsalını və i. a. - qadağan etməklə, onların inzibati yolla aradan qaldırılmasını təmin etməlidir. Bu qadağalara məhəl qoymayan şəxslər sə onların tətbiqi nəticəsində əldə edə biləcəkləri səmərədən qat-qat çox olan məbləğdə cərimələnəcəkdir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, dövlət bu sahədə təkbəşinə mübarizə aparmamalıdır. İstehlakçıların hüquqlarını müdafiə edən çoxsaylı cəmiyyətlər, azad mətbuat, nüfuzlu demokratik təşkilatlar dövlətə yaxından kömək etməlidirlər.

Bazar mexanizminə daxil edilməsi mümkün olmayan problemlərdən biri də ictimai tələbatın ödənilməsidir. Müasir dövrdə belə problemlərin dairəsi olduqca genişdir. Belə ki, bütün ölkələrdə milli müdafiə və təhsil, vahid energetika sistemləri, dövləti idarəetmə aparatı mövcuddur. Burada söhbət ölkənin bütün vətəndaşlarının bərabər istifadə etdikləri əmtəə və xidmətlərdən getdiyinə görə onlara «**ictimai**» və ya «**kollektiv**» əmtəələr deyilir. Bu əmtəə və xidmətlərin istehsalını dövlət öz üzərinə götürməli, onu büdcə vəsaiti hesabına maliyyələşdirməlidir. Dövlət, həm də bu zaman «ictimai»əmtəələrin mürəkkəb quruluşa malik olduqlarını nəzərə almalıdır. Başqa sözlə, bu əmtəələrin bir hissəsi (məsələn, milli müdafiə) ölkənin bütün əhalisi tərəfindən, bir hissəsi əhəlinin bir qismi (məsələn bu və ya digər regionda polis xidməti), bir hissəsi isə hər hansı bir kiçik kollektiv tərəfindən(məsələn,hər hansı bir yaşayış məntəqəsinin bələdiyyəsi tərəfindən göstərilən kommunal xidmətləri) «istehlak» edilir. Bütün bunlara əsasən demək olar ki, «ictimai» əmtəələrə olan tələbatın ödənilməsi bazar mexanizminə daxil edilməsi mümkün olmayan problemlərə aiddir.

Beləliklə, bazar iqtisadi sisteminin alternativini olmasa da, hələlik onun bir sıra çatışmazlıqları və mənfi cəhətləri də vardır. Ona görə də inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət, bütün bunları nəzərə almaqla, bazarın yerinə yetirə bilmədiyi vəzifələrin həyata keçirilməsini öz üzərinə götürür.

Bazar iqtisadi sistemi daxilində milli təsərrüfatın təşkilinin Azərbaycan modeli.

XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində müstəqilliyimizi bərpa etdikdən sonra qurmağa başladığımız Azərbaycan cəmiyyətinin bazar iqtisadi sistemi daxilində təsərrüfat təşkilinin modeli tarixi təcrübəmiz, coğrafi-iqtisadi mövqeyimiz və digər amillər nəzərə alınmaqla yaradılır. Bu məqsədlə tədriclə totalitar quruluşun strukturları aradan qaldırılır, dinamik bazar iqtisadiyyatı – xarici dünyanın üzünə açıq, çox böyük yanacaq və xammal ehtiyatlarına malik olan ölkəmizin nadir təbii potensialından istifadə etməyə imkan verən iqtisadiyyat yaradılır.

Ölkəmiz dünya bazarında böyük tələbat olan məh-sullar istehsal etmək imkanına malikdir və istehsal edir. Bunlar neft, qaz, neft məhsulları, kimya məmulatı, yod, kauçuk, dəmir filizi, alüminium, neft mədən avadanlıqları, elektrik cihazları, soyuducular, kondisionerlər və s.-dir.

Respublikamızda pambıqçılıq, üzümçülük, tərəvəzçilik, meyvəçilik, tütünçülük, barama istehsalı, zəfərançılıq və s. kənd təsərrüfatının ənənəvi sahələridir. Aqrar bölmənin xammal ehtiyatlarının emalı əsasında respublikada yeyinti sənayesi formalaşmışdır. Parça, trikotaj, paltar, ayaqqabı, xalça, saxsı-çini qab-qacaq və başqa məmulat istehsal edən yüngül sənaye respublikada iri əmtəə istehsalçısıdır.

Yeni iqtisadi sistemin yaradılması prosesi əhalinin sosial məsələlərinin həlli ilə bilavasitə əlaqədardır. Bu, onunla izah edilir ki, iqtisadi inkişafın hərəkətverici amili sosial inkişafdır. Bu isə o deməkdir ki, iqtisadi inkişaf sosial inkişafı qarşılıqlı əlaqə şəraitində həll edilməlidir.

Inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, sosial, ekoloji, demoqrafik vəziyyəti yaxşılaşdırmadan iqtisadiyyatın tarazlı inkişafından danışmaq olmaz. Odur ki, sosial vəziyyətin normallaşdırılması sahəsində elmi cəhətdən əsaslandırılmış tədbirlər hazırlanır və həyata keçirilir. Həm də qeyd etmək lazımdır ki, bu zaman ölkənin malik olduğu ehtiyat, istehsal-texnoloji imkanlar, əhalinin gəlirləri ilə yaşayış vasitələrinin dəyəri arasındakı nisbətənlərin gözlənilməsi nəzərə alınır. Bu deyilənlərdən aydın olur ki, bazar iqtisadiyyatının formalaşması ilə əlaqədar iqtisadi və sosial vəzifələr vəhdət halında yerinə yetirilir.

İndiyədək görülmən tədbirlərin nəzərdən keçirilməsi və aparılan müşahidələrə əsasən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, bazar iqtisadiyyatının Azərbaycan modeli yaradılarkən zəngin tarixi keçmişə malik olan Azərbaycan xalqının əməksevərliyi, Vətənə bağlılığı, xeyriyyəçilik ənənələrinə sədaqətliliyi, ölkəmizin əlverişli coğrafi-iqtisadi mövqeyi və zəngin təbii sərvətlərə malik olması, sahibkarlıq üçün sağ-lam mühitin yaradılması, əhalinin aztəminatlı hissəsinin müdafiəsi, kəskin əmlak bərabərsizliyinə yol verilməməsi, milli gəlirin vergi mexanizmi vasitəsilə yenidən bölgüsü və beləliklə də sosiallaşdırmanın həyata keçirilməsi, xırda və orta müəssisələrə, fermer təsərrüfatlarına qayğı göstərilməsi, milli mənlək şüurunun bərqərar olması, millətin mənafeyinə cəmiyyətin hər bir üzvünün mənafeyindən üstün tutulması, perspektivli sahələrin inkişaf etdirilməsi imkanları nəzərə alınır.

Beləliklə, bütün bunları, habelə tarixi keçmişimizi, adət-ənənələrimizi, iqtisadi və təbii imkanlarımızı nəzərə almaqla bazar iqtisadi sistemində təsərrüfat təşkilinin Azərbaycan modelini aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar: “Azərbaycan Respublikasının bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində formalaşmaqda olan milli təsərrüfat modeli sosiallaşdırma və demokratikləşdirmə tədbirləri əsasında sahibkarlığı stimullaşdırmaqla, ölkənin malik olduğu təbii-iqtisadi potensialdan səmərəli istifadə olunmasına, çevik vergi siyasəti yeritməklə əmlak bərabərsizliyinin azaldılmasına, xüsusi güzəştlər və yardımlar hesabına əhalinin aztəminatlı hissəsinə qayğı göstərilməsinə, milli şüurun yüksək inkişaf səviyyəsinə, millətin mənafeyinə üstün tütölmasına yönəldilmiş güclü sosial siyasətə əsaslanmaqla yaradılır və onu sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı adlandırmaq olar”.

Bazarın tənzimlənməsi metodları

Bazarın tənzimlənməsi metodlarını iki qrupa bölmək olar:

- ◆ Dövlət metodları;
- ◆ Qeyri-dövlət metodları.

Dövlət, ictimai həyatın bütün sahələrinə təsir etməklə, müəyyən vəzifələri yerinə yetirir. Bu, tamamilə cəmiyyətin iqtisadi həyatına da aiddir. Çünki dövlət bir tərəfdən

tələbatın ödənilməsi imkanlarını aşkara çıxarır, digər tərəfdən isə buna nail olunmasının yolları və istiqamətlərini müəyyən edir.

Kapitalizmin inkişafının ilk dövrlərində dövlətin iqtisadi rolu xüsusi mülkiyyətin və bazar mexanizminin fəaliyyət göstərməsi üçün ümumi şərait yaratmaqdan ibarət olmuşdur. Müasir dövrdə isə onun iqtisadi rolu əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmiş, daha da genişlənmiş və bu, bazar mexanizmi ilə iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin culğalaşmasına gətirib çıxarmışdır.

Inkişaf etmiş kapitalist ölkələrində, dövlət, qanunvericilik, vergi və pul tədaviülünü tənzimləmək, istehsal infrastrukturunu yaratmaq kimi vəzifələri yerinə yetirir. Onun müxtəlif siniflər və təbəqələr arasında ziddiyyətlərin «yum-şaldılması» ilə əlaqədar yerinə yetirdiyi sosial vəzifəsini də xüsusi qeyd etmək lazımdır. Həmin ölkələrdə dövlət, həmçinin bu və ya digər səbəbdən xüsusi kapitalın tətbiq olunması sərfəli olmayan sahələrdə təsərrüfatçılığın həyata keçirilməsini öhdəsinə götürür. Bu, birinci növbədə sosial sahələri – təhsil, səhiyyə və s.–əhatə edir. Bundan başqa, dövlət, böyük məbləğdə kapital qoyuluşu tələb edən işlərin yerinə yetirilməsində də fəal iştirak edir.

Bütün bunların nəticəsində mülkiyyətin xüsusi forması – dövlət mülkiyyəti və buna uyğun olaraq, təsərrüfatçılığın ayrıca sahəsi – dövlət bölməsi formalaşır və fəaliyyət göstərir. Müasir dövrdə dövlətin iqtisadi vəzifələri daha geniş miqyas almışdır.

P. Samuelson və **V. Nordhaus**un fikrincə, müasir qarışıq iqtisadiyyat şəraitində dövlətin əsas iqtisadi vəzifələri aşağıdakılardır:

- ❖ **Hüquqi və fiziki şəxslərin iqtisadi fəaliyyətlərinə dair hüquqi əsasların yaradılması;**
- ❖ **Makroiqtisadi sabitləşdirmə siyasəti yeridilməsi;**
- ❖ **Iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsi üçün ehtiyatların yer-ləşdirilməsinə təsir göstərilməsi;**
- ❖ **Gəlirlərin bölüşdürülməsinə təsiretmə proqramının işlənib hazırlanması.**

Iqtisadi fəaliyyətlərin tənzimlənməsinə dair qanunvericilik aktları və qaydalarının işlənib hazırlanması olduqca vacibdir və ona görə bu iş geniş miqyas almışdır. XIX əsrin

axırlarından etibarən dövlət hakimiyyəti möhkəmlənmiş, ondan ümumi mənafehlərin və bütövlükdə iqtisadi sistemin mühafizəsi üçün istifadə olunmağa başlanmışdır.

Başlıca vəzifələrdən biri makroiqtisadiyyatın sabitləşdirilməsidir. Bununla əlaqədar olaraq, dövlət sənaye tsiklini yumşaltmaq, işsizliyin, inflyasiyanın qarşısını almaq üçün konkret tədbirlər görür. Bu məqsədlə aşağıdakı metodlardan istifadə olunur:

- **Iqtisadiyyatın vergi-büdcə vasitəsilə tənzimlənməsi;**
- **Dövriyyədə olan pul kütləsini artırıb-azaltmaqla onun alıcılıq qabiliyyətinin tənzimlənməsi.**

Bunlardan birincisinə fiskal siyasət, ikincisinə isə monetar metod deyilir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində pul və maliyyə-kredit sistemi xüsusi rol oynayır.

Bu sahədə dövlətin başlıca vəzifəsi çevik vergi, sözün əsl mənasında düzgün kredit siyasəti yeritməkdən, ölkədə pul tədavülünü tənzimləməkdən ibarətdir. Dövlət, bütövlükdə cəmiyyətin mənafehinə ifadə etməklə, həm də bazarda baş verən rəqabət nəticəsində istehsalçıların təbəqələşməsinə, bunun təhlükəli şəkil almasına yol vermir.

Bazarda rəqabəti «yumşaltmağın» dünya təcrübəsində sınaqdan çıxmış və özünü doğrultmuş aşağıdakı metodlarını göstərmək olar:

- 1) Böyük məbləğdə əldə edilən gəlirdən mütləq normalarla vergi tutulması;
- 2) Yaşayış minimumunu təmin edən məhsullara, xüsusilə də uşaqlar üçün müxtəlif çeşidli və digər əmtəələrə aşağı qiymətlər müəyyən olunması;
- 3) Təkmilləşdirilmiş əmək qanunvericiliyinin (kadrların hazırlanması və yenidən hazırlanması, yeni iş yerlərinin yaradılması, minimum əmək haqqı və pensiya təminatına zəmanət verilməsi, qiymətlərin səviyyəsi dəyişdikcə gəlirlərin indeksləşdirilməsi, müvəqqəti işləməyən şəxslərə müavinət verilməsi və s. və i. a.) olması.

Monetar üsulun mahiyyəti isə ondan ibarətdir ki, dövlət dövriyyəyə əlavə pul buraxmaqla istehlakçıların alıcılıq qabiliyyətini süni surətdə artırır. Əhalinin alıcılıq qabiliyyəti yüksəldikdə əmtəələrə olan tələb də artdığına görə onlar bahalaşır. Bu isə istehsalın miqyasının genişləndirilməsi üçün stimulyar yaradır. Bununla yanaşı, inflyasiya da güclənir. Odur ki, burada başlıca məsələ inflyasiyanın dərinləşməsinə yol verməmək və onu müəyyən səviyyədə saxlamaqdan ibarətdir. Dövlətin ən mühüm vəzifələrindən biri də ehtiyatların sosial cəhətdən ədalətli bölüşdürülməsinə kömək

etməkdir. Bu, dövlətin yeritdiyi siyasətin makroiqtisadi tərifidir. Buraya sənaye, kənd təsərrüfatı və azad rəqabət sahəsində yeridilən siyasət, planlaşdırma və bəzi hallarda bölgü münasibətləri daxildir.

Bazarın tənzimlənməsinə qeyri-dövlət metodları da təsir göstərir. Bu, satış bazarları və qiymətlər haqqında razılığa gələn müxtəlif assosiasiyalar, habelə, banklar, əmtəə və fond birjalrı, yarmarkalar, topdansatış mərkəzləri, valyuta auksionları, məlumat sistemləri və s. təşkilatların mövcudluğu ilə əlaqədardır.

Bütün bunlara əsasən demək olar ki, bazar, iqtisadiyyatın normal fəaliyyət göstərməsinin ayrılmaz tərkib hissəsi olduğuna görə onun tənzimlənməsi metodları daim təkmilləşdirilir, bu məqsədlə qabaqcıl təcrübədən geniş istifadə olunur və konkret şəraitdən asılı olaraq tədbirlər görülür.